

KGB ir teritorijos kontrolė

Siekiant kontroliuoti visuomenę ir jos ryšius su kitose šalyse gyvenančiais žmonėmis, taip pat jų judėjimą (migraciją, emigraciją, turizmą), KGB teko sukurti tam tikrą „teritorijos kontrolės“ sistemą. Jos svarbiausiais bruožais tapo:

- kontroliuojamo ploto sumažinimas ir likusios teritorijos apribojimas draudimų sistema;

- kontroliuojamo žmonių skaičiaus sumažinimas ir likusių žmonių judėjimo sumažinimas draudimų sistema.

Tai leido KGB tam tikrose srityse vykdyti ne visuotinę, o atrankinę kontrolę – tam tikrų iš anksto apibrėžtų žmonių grupių, tam tikrų apibrėžtų žmonių ryšių, tam tikrų nustatytų teritorijų. Be draudimų sistemos – oficialių ir neoficialių draudimų, patvirtintų viešai paskelbtais įstatymais ir slaptais žinybiniais normatyviniais aktais (instrukcijomis, nutarimais, įsakymais) – KGB nebūtų galėjęs organizuoti savo veiklos ir vykdyti valdančiojo komunistinio-nomenklatūrinio sluoksnio iškeltų uždavinių.

XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje vėl susirūpinta slaptumo režimo stiprinimu. Tai reiškė ne tik informacijos slėpimą šifravimu, kodavimu, maskavimu ir dezinformavimo būdu. Tai kartu reiškė, kad buvo išplėsta draudžiama lankyti teritorija. Lietuvos SSR kariškiams tiesiogiai buvo priskirta 0,9–1,3 proc. šalies teritorijos, o įvairiomis formomis okupacinė kariuomenė naudojo arba kontroliavo apie 6 proc. Lietuvos ploto, kur „civilinės administracijos ir piliečių veikla [...] buvo iki minimumo apribota“¹. KGB ypač slaptų objektų statybos ir veikimo lai-

kotarpiau nuolat turėjo vykdyti dezinformacines priemones, kurios paslėptų tikrąją tų objektų paskirtį.

Palaikyti ryšius su užsieniu buvo siek tiek lengviau po SSKP XX suvažiavimo. Į Sovietų Sąjungą pradėta įsileisti užsieniečių. 1957 m. įvyko komunistinių ir trečiojo pasaulio šalių jaunimo festivalis. Tų metų birželio mėn. SSRS KGB parengė 12 punktų instrukciją, kaip elgtis respublikiniams KGB, aptikus užsieniečius jų teritorijose. Užsieniečiai turėjo būti sulaikomas, patikrinami jo dokumentai, surašomas aktas, ir jis išsiunčiamas². Lankytis Baltijos šalyse užsieniečiams buvo uždrausta. Specialiai parinktas užsieniečių grupes į Vilnių pradėta leisti 1959 m. Visa likusi Lietuvos teritorija buvo uždara zona. Vėliau leista įvažiuoti kai kuriems giminaičiams; jiems buvo nustatyti griežti buvimo Lietuvoje reikalavimai, be to, juos visada sekė KGB. Tačiau dauguma lietuvių emigrantų bijojo važiuoti į Lietuvą, nes baiminosi, kad sovietų valdžia gali atgal neišleisti.

Sovietų Sąjungoje užsieniečių priėmimas buvo griežtai reglamentuojamas, visada derinamas su KGB. Ryšius su užsieniu palaikanti organizacija sudarydavo užsieniečių priėmimo planą. Jame buvo nurodytas tikslas, svarstomų klausimų sąrašas, pateikiamas informacijos turinys ir apimtis, lankytinų objektų sąrašas. 1977 m. gruodžio 19 d. buvo patvirtintas naujas užsieniečiams uždarų rajonų bei miestų sąrašas³ (toks sąrašas buvo įvestas dar 1966 m. birželio 16 d.)⁴. Užsieniečiai negalėjo grožėtis Kamčiatkos ir Sachalino gamtovaizdžiais, plaukti Baltosios ir

Baltijos jūrų, Volgos ir Baltijos kanalais, Jenisiejaus upe, Lenos upe į šiaurę nuo Jakutsko, lankytis pirmojo sovietų GULAG'o išgarsintose Solovkų salose, karinėmis įmonėmis garsiose Sverdlovsko (Jekaterinburgo) ir Gorkio (Nižnij Novgorodo) srityse, veikiančiu politinių kalinių lageriu žymioje Mordovijos Autonominėje Respublikoje, pokariu aneksuotoje Kaliningrado srityje, šiaurinio jūros kelio uostuose ir už poliarinio rato esančiuose miestuose, Tolimųjų Rytų Primorės krašte, Kolymos lagerių sostinėje Magadane, Vakarų Ukrainoje, beveik visoje Kazachijos teritorijoje, pagarsėjusioje branduolinių bandymų poligonais ir kosmodromu. Buvo uždara visa Estijos teritorija, išskyrus Talino, nutautintus Kohtla Jervės ir Narvos miestus bei kelis tranzitinius maršrutus respublikos teritorija. Panaši padėtis buvo ir Latvijoje. Čia užsieniečiai galėjo lankytis Rygoje, Ventspilyje, Salaspilyje, Siguldoje ir Jūrmalos bei Saulkrastos kurortuose.

Lietuvoje užsieniečiams paliktas atviras Vilnius, Kaunas, Druskininkai, Pirčiupiai ir Trakai⁵. 1966 ir 1970 m. leistos trumpalaikės kelionės (iki 3 parų užsieniečiams iš kapitalistinių šalių ir iki 14 parų – užsieniečiams iš Rytų bloko šalių) į Druskininkus, o vienadienės išvykos (be nakvynės) – į Trakus, Elektrėnus, Grigiškes, Pirčiupius. Nuo 1987 m. gruodžio 21 d. Sovietų Sąjungos Ministrų Tarybai patvirtinus užsieniečiams lankytis uždraustų teritorijų sąrašą, į jį pateko vėl visa Lietuvos teritorija, išskyrus Vilnių, Kauną, Druskininkus, Trakus ir Rumšiškės (vėliau įrašyta Palanga). 1988 m. kovo mėn. iš draudžiamų lankytis teritorijų sąrašo išbraukti Alytaus, Kaišiadorių, Kauno, Prienų, Trakų ir Varėnos rajonai. Lydimi agentų (dažniausiai dirbusių gidais) „Inturisto“ autobusais užsieniečiai galėjo važiuoti ir iki Klaipėdos, Šilutės bei Tauragės. Tokia „Potiomkino kaimų“ sistema leido gana veiksmingai kontroliuoti užsieniečius, kad jie nepasklistų po visą Lietuvą.

Įmonių, įstaigų ir organizacijų, kuriose buvo leidžiama lankytis užsieniečiams atvirose rajonuose, vadovai užsieniečių lankymosi galimybes ir programą derindavo su KGB. Jei įstaiga ar įmonė nebuvo įrašyta į specialų lankytinų objektų sąrašą, tai lankantis užsieniečiams kiekvienu atveju reikėjo gauti vietinių partinių institucijų ir KGB leidimus. Bet ir tokiu atveju su užsieniečiais galėjo palaikyti ryšius tik specialiai tam skirti asmenys, patikrinti KGB⁶. Be abejonės, KGB nebūtų pajėgęs kontroliuoti visų užsieniečių ryšių su vietos gyventojais, jei ne užsieniečių lankymosi teritorijų ir objektų ribojimas, nurodymas užsienio turistus vežioti tik „Inturisto“ transportu, apsistoti tik tam tikruose viešbučiuose, valgyti užsieniečiams skirtuose restoranuose. Bet pasitaikydavo ir išimčių. Kiekvienais metais keli šimtai žmonių, tarpininkaujant juos priimančioms organizacijoms, lankydavosi „uždaruose rajonuose“. Tokiomis galimybėmis naudojosi užsieniečiai, kuriems dėl jų vizitų ir darbo specifikos buvo daromos išimtys (pavyzdžiui, „uždaruose rajonuose“ dirbusiems užsienio specialistams, kurie derindavo pramonės įrenginius).

KGB, negalėdamas visko kontroliuoti vien savo metodais ir ištekliais, sukūrė tam tikrą veikiančiojo rezervo karininkų kategoriją, kuriai priklausę KGB darbuotojai kontržvalgybos užduotis vykdė prisidengdami darbu kitose įstaigose. Tam tikrose įmonėse, įstaigose kai kurias pareigas nuolat eidavo KGB karininkai. Pirmiausia jie rūpinosi valstybės paslapčių saugojimu slaptuose, SSRS gynybos ministerijai priklausančiuose objektuose (40 proc. veikiančiojo rezervo karininkų), taip pat buvo naudojami specialios technikos kūrimo (apie 27 proc.), sekamų žmonių išankstinio išspėjimo („moralinio šantažo“), užsienio piliečių sekimo (dirbant ministerijose, žinybose; apie 20 proc. veikiančiojo rezervo karininkų) užduotims vykdyti. Dauguma šių karininkų buvo patyrę KGB darbuotojai, dažniausiai 40–50 metų

amžiaus, beveik visi – turintys aukštąjį išsilavinimą. Lietuvoje veikiančiojo rezervo karininkų daugiausia buvo Užsienio reikalų ministerijoje (vizų skyriuje ir kt.), Vidaus reikalų ministerijoje, Kultūros ministerijoje, „Tėviškės“ draugijoje, karinėse įmonėse ir karinio pobūdžio tyrimus vykdydžiusiuose institutuose. Tai leido panaudoti legalias minėtų įstaigų galimybes ir kontroliuoti iš vidaus.

Remiantis to meto ideologizuotu vertinimu dėl neigiamos Vakarų įtakos sovietiniam žmogui ir dėl potencialių „socialistinės sistemos priešų“ (ir tuometinių, ir likusių iš praeities), visuomenė iš anksto buvo padalijama į patikimus, nelabai patikimus, nepatikimus asmenis ir priešus.

Išankstinė atranka į patikimųjų sluoksnį charakteristikų, slapto informacijos rinkimo ir patikrinimo būdais leido per KGB „išfiltruoti“ nemažą dalį žmonių. Patikimieji buvo, pavyzdžiui, asmenys, turintys teisę dirbti su slapta informacija (Lietuvoje buvo 14 tūkst. žmonių, turėjusių teisę dirbti su ypatingos svarbos ir visiškai slaptais dokumentais), turintys teisę laikinai išvykti į užsienį (kiekvienais metais – apie 18 tūkst. žmonių), tam tikrų profesijų atstovai (jūrininkai, lakūnai), tarnaujantieji tam tikrose kariuomenės rūšyse (specialios paskirties daliniuose ir pan.).

Dalis visuomenės iš anksto buvo priskiriama vadinamajai „neigiamai aplinkai“. Tai apie 80 tūkst. buvusių politinių kalinių, tremtinių, pasipriešinimo dalyvių (legalizuotų buvusių partizanų). Taip pat buvo išskirti turintieji netinkamų ryšių – apie 800 tūkst. žmonių, turėjusių giminių užsienyje, iš jų daugiau kaip pusė milijono susirašinėjo su giminėmis ir apie 135 tūkst. gaudavo siuntinių.

Išvykimas į užsienį reiškė daugiau negu eilinę kelionę. Tai buvo svarbus socialinis reguliatorius: buvo atrenkami jei ne patikimiausi žmonės, tai bent valdžios akyse neturėję jokių nusizengimų sistemai. Valdžios

pasitikėjimo išraiška galėjo būti leidimas vykti į užsienį, o tai visuomenės akyse reiškė, kad tas žmogus įgavo kitą statusą: yra „patikimesnis“ ar „ištikimesnis“. Bet mechanizmas, kuris leisdavo peržengti vadinamąją „geležinę uždangą“, nebuvo toks paprastas. Žmonių teisių ir galimybių ribojimai, susiję su migravimo, emigravimo ir asmeninių ar dalykinių ryšių su užsieniu palaikymu, nebuvo vien KGB reikalas. Į šios užduoties įgyvendinimą KGB buvo įtrauktas kaip pagrindinis „žaidėjas“ (rūpinosi slapta informacijos apie asmenį rinkimu). Ne mažiau svarbūs dalyviai buvo LKP CK komisija (tvarkė draudimų ir leidimų išdavimą politiniu aspektu) ir Vidaus reikalų ministerija (techniškai informavo draudimus ar išduodavo leidimus).

SSRS Ministrų Tarybos 1970 m. rugsėjo 22 d. nutarimu Nr. 801 buvo nustatyta išvykimo ir atvykimo į Sovietų Sąjungą tvarka; jame numatyta, kad išvažiuoti neleidžiama tiems, kurių „išvykimas gali padaryti žalą sovietinės valstybės interesams“⁷. Siekiant dar labiau mažinti žmonių, norinčių išvykti į užsienį, skaičių pagal socialistinį principą buvo nustatyta „eilė“: pakartotinis prašymas galėjo būti svarstomas ne anksčiau kaip po metų. Vykti privačiais reikalais į kapitalistines ir besivystančias šalis leidimai buvo išduodami ne dažniau kaip kartą per dvejus metus, o į socialistines valstybes – ne dažniau kaip kartą per metus.

Per LKP CK išvykimus į užsienį kontroliavusios komisijos (vienas paskutiniųjų jos vadovų buvo Lionginas Šepetys) filtrą dėl politinių pažiūrų ar praeities nepraeidavo maždaug trečdalis žmonių. Pavyzdžiui, 1978 m. buvo peržiūrėtos 28 892 bylos, iš jų 18 617 buvo pripažintos teigiamomis, t. y. su turistinėmis grupėmis leista išvykti į socialistines šalis 15 659 žmonėms ir 2958 – į kapitalistines valstybes⁸.

Kai kas galėjo „geležinę uždangą“ įveikti palyginti nesunkiai, jei pasinaudodavo nuo

1956 m. egzistavusiu KGB kontroliuojamų ryšių su užsieniu kanalu – Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetu (toliau – Komitetas, „Tėviškės“ draugija). Tai buvo Lietuvos SSR KGB globojama organizacija. SSKP Centro komiteto sprendimu nuo 1976 m. Komiteto pirmininko pavaduotojais buvo skiriami KGB veikiančiojo rezervo karininkai⁹. Pagrindinis siekis – ne tik kontroliuoti turizmo ar moksliniais tikslais atvykusius lietuvius išeivius, bet ir juos depolitizuoti, atitraukti nuo politinės veiklos ir Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimo judėjimo, kompromituoti emigrantų antisovietinių organizacijų vadovus.

Ryšių tarp emigrantų ir okupuotos gimtinės palaikymas buvo vertinamas kaip emigrantų, kurie ryšius laikė šalutiniu okupacijos fakto pripažinimu, politinės įtakos išmėginimu. Kartu siekta neutralizuoti tuos, kurie naudodamiesi ryšiais su okupuota gimtine rinko informaciją apie padėtį Sovietų Sąjungoje ir skleidė nacionalistines pažiūras. Kiekvienam organizuotų emigrantų grupių atvykimui buvo kruopščiai rengiamasi: iš anksto parenkami objektai, kuriuose bus lankomasi, atrenkami gidai-vertėjai.

LKP CK ir LSSR KGB per savo patikėtinius, dirbančius SSRS diplomatinėse struktūrose, ir prokomunistiškai ar prosovietišškai nusiteikusius „pažangius“ lietuvius stengėsi diskredituoti lietuvių išeiviją bei propaguoti „suverenios Tarybų Lietuvos“ gyvenimą, patraukti į savo pusę kai kurias liberaliai nusiteikusias lietuvių emigrantų organizacijas. 1963 m. rugsėjo 28 d. LKP CK Ideologiniame skyriuje buvo įkurtas užsienio politinės propagandos sektorius.

Nuorodos

⁹ R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės*, V., 1997–1998, p. 75.

Labai nevienareikšmiškai susiklostė LSSR administracijos santykiai su Lietuvos žydų bendruomene, kuri sovietų valdžios metais siekė emigruoti iš Lietuvos. LSSR administracija priešinosi žydų emigracijai ir bet kokiam jų išskirtinumui Lietuvoje. Emigruoti taip pat galėjo reikalauti užsienyje giminių turintys lietuviai, lenkai bei kitų tautų atstovai.

Apskritai emigracija iš Lietuvos turėjo politinį atspalvį, nes diskreditavo socializmo ir „tarybų valdžios pasiekimus“. Iš viso po Antrojo pasaulinio karo iki 1988 m. sovietų valdžia oficialiai leido išvykti iš Lietuvos į vadinamąsias kapitalistines šalis 31 tūkst. žmonių, iš jų 17 tūkst. į Izraelį. 1988 m. Lietuvoje dar gyveno 14 tūkst. žydų ir 3 tūkst. vokiečių¹⁰. Sovietų valdžia visaip trukdė vokiečiams grįžti į istorinę tėvynę. Iki 1988 m. sovietų valdžia buvo priversta oficialiai išleisti į Vokietiją 12 tūkst. vokiečių¹¹.

Ypatingą vietą Lietuvai plėtojant ryšius su užsieniu užėmė Lenkija. Ši komunistinio Varšuvos sutarties karinio bloko narė vis dėlto buvo vienintelis Lietuvos langas į išorinį pasaulį. Daugelį žmonių siejo giminystės ryšiai, iš Lenkijos vyko pusiau legalus vakariečių prekių ir literatūros importas. Bet ir ryšiai su šios Rytų bloko narės piliečiais buvo kontroliuojami gana kruopščiai, pirmiausia atsižvelgiant į Lenkijos vidaus politinę padėtį. 1981–1982 m. atvykstančiųjų iš Lenkijos srautas buvo sumažintas dešimtis kartų.

Prasidėjus „pertvarkai“ pasikeitė ir požiūris į kontroliuojamus ryšius su užsieniu. Tačiau kontrolės sistema toliau veikė. Nebuvo numatyta ją visiškai panaikinti, nors dalies apribojimų atsisakyta 1989 m.

¹⁰ SSRS KGB 2-osios vyr. valdybos viršininko gen. mjr. Gribanovo 1957 m. birželio 19 d. raštas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 528, l. 245.

³ SSRS KGB 1977 m. gruodžio 19 d. nutarimas Nr. 1099–357, Latvijos valstybinis archyvas (toliau – LAVA), f. 101, ap. 42, b. 72, l. 75–84.

⁴ Latvijos SSR KGB laikinojo pirmininko B. Puogo raštas LKP CK, *ibid.*, ap. 43, b. 75, l. 33.

⁵ SSRS KGB 1977 m. gruodžio 19 d. nutarimas Nr. 1099–357, *ibid.*, l. 77–83.

⁶ SSRS Ministrų Tarybos 1972 m. rugpjūčio 23 d. nutarimas Nr. 637–207, *ibid.*, ap. 36, b. 82, l. 44.

⁷ SSRS Ministrų Tarybos 1970 m. rugsėjo 22 d. nutarimas Nr. 801, *ibid.*, ap. 34, b. 139, l. 51.

⁸ 1978 m. pažyma „Dėl išvykų į užsienį komisijos prie LKP CK darbo“, LYA, f. 1771, ap. 256,

b. 182, l. 29; L. Šepečio vadovaujamos komisijos 1988 m. sausio 5 d. ataskaita už 1987 m., *ibid.*, ap. 271, b. 183, l. 157, 164.

⁹ Latvijos SSR KGB pirmininko L. Avdiukevičiaus 1977 m. vasario 14 d. tarnybinis pranešimas Latvijos KP Centro komitetui, LAVA, f. 101, ap. 42, b. 74, l. 21.

¹⁰ LKP CK pirmojo sekretoriaus R. Songailos 1988 m. sausio 25 d. raštas SSKP CK, LYA, f. 1771, ap. 271, b. 183, l. 14–20.

¹¹ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, V., 2005, p. 262.